

Arts and Humanities UGC Care List Sr. No.-251
RNI : UTTMUL00029
ISSN : 2347-9892

शोधप्रज्ञा

अर्द्धवार्षिकी मूल्याङ्कित शोधपत्रिका
Biannual Refereed Research Journal
UGC Approved

वर्ष सप्तमम्

अङ्को द्वितीयः

जनवरी-जून, २०२२

प्रधानसम्पादकः

प्रो० देवीप्रसादत्रिपाठी

कुलपतिः

उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयः
हरिद्वारम्, उत्तराखण्डम्

अनुक्रमणिका

क्रम.सं.	विषय	नाम	पृष्ठ सं.
1.	छन्दःकौस्तुभस्य वैशिष्ट्यं छन्दःक्षेत्रे योगदानं च	डॉ. शैलेशकुमारतिवारी	1-3
2.	व्याकरणशास्त्रयोपजीव्याःवेदाः	डॉ. दामोदरपरगाई	4-8
3.	पण्डितराजजगन्नाथस्य काव्यशास्त्रोभयविषयक योगदानम्	डॉ० कंचनतिवारी	9-14
4.	स्वातन्त्र्यसाहित्यपर्यालोचनम्	डॉ. राजकुमारमिश्रः	15-19
5.	मुण्डकोपनिषदि ब्रह्मविषयकचिन्तनम्	डॉ. चिरंजीवी अधिकारी	20-26
6.	वेदपाठ-संरक्षणे शिक्षाग्रन्थानामनिवार्यत्वम्	डॉ अरुणकुमारमिश्रः मीनाक्षी	27-31
7.	श्रौतयागस्वरूपविमर्शः	अमितभार्गवः	32-35
8.	संस्कृतसाहित्ये मानवमूल्यदर्शनम्	राकेशकुमारः	36-39
9.	श्रीश्रीविवेकानन्दचरितम्' इत्यस्मिन् चम्पूकाव्ये स्वामीविवेकानन्दस्य महदेवदानम्	डॉ. सुनीता वर्मन	40-43
10.	शाङ्करवेदान्ते ब्रह्मजीवसम्बन्धयोर्मध्ये वादत्रयस्यावधारणा	डॉ. कपिलगौतमः	44-47
11.	ब्राह्मणग्रन्थानुसारं स्वर्गलोकः एको विमर्शः	डॉ. प्रतापचन्द्ररायः	48-52
12.	उपनिषत्सुपृङ्गाररसविमर्शः	डॉ. ब्रजेन्द्रकुमारसिंहदेवः	53-57
13.	धर्माचरणेन मानवकल्याणम्	डॉ. हनुमानमिश्रः	58-61
14.	माधुर्यगुणविमर्शः	कमलेशकुमारः	62-66
15.	भाषा की दशाएँ	डॉ. सूर्यकांत त्रिपाठी	67-70
16.	वर्तमान भारतीय शिक्षा व्यवस्था पर कोविड-19 का प्रभाव	डॉ. सुमन प्रसाद भट्ट सुशील कुमार चमोली	71-75
17.	भारतीय दार्शनिक परम्परा में आत्मतत्त्व विमर्श	डॉ. वेदव्रत	76-80
18.	अनङ्गत्रयोदशी व्रत का आयुर्वेदिक व पर्यावरणीय महत्त्व	डॉ. ममता त्रिपाठी	81-90
19.	भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम में हरिद्वार की हिन्दी पत्रकारिता का योगदान	डॉ. प्रविन्द्र कुमार	91-95
20.	संस्कृत साहित्य में व्याभिचारी भाव विवेचन	डॉ. सुजाता शाण्डिल्य	96-102

धर्माचरणेन मानवकल्याणम्

डा०. हनुमानमिश्रः

सहाचार्यः, वेदविभागे

श्री ला. ब. षा. रा. सं. वि. वि., नवदेहली

भूमिका-

विविधविधाचारव्यवहारयुता नानाज्ञानप्रवाहिका च भारतीया संस्कृतिः न केवलमस्माकं देशे अपितु सम्पूर्णस्मिन् विश्वे समाहता वर्तते । यतो ह्येशा वेदाधारभूता, धर्मशास्त्रानुगामिनी च। विश्ववन्दितास्माकं भारतीया संस्कृतिः सकलजनकल्याणाय सर्वसमाजविकासाय च सर्वदा धर्मशास्त्रप्रतिपादितानां लोकोपकारकतथ्यानामाधारेण सम्पूर्णस्यास्य विश्वसमाजस्य मार्गदर्शनं करोति । आविश्वे मानवाः स्वजीवने सुखं षान्तिं चेच्छन्ति, तदर्थं नैकविधोपायानामन्वेशणे रताश्च सन्ति । किन्तु नानाविधानामनुसन्धानजनितोपायानां सत्यामपि समाजे षान्तिर्नास्ति, मानवसमाज अनुदिनमवनतिपथे नितरामग्रेसरति, अत्र कारणं केवलं यत् साम्प्रतिकसमाजः धर्ममार्गात् विसृष्टो जातः । यतो हि षास्त्रेशूक्तम् - सुखस्य मूलं धर्मः। धर्मं ततः सुखम्। धर्ममार्गस्यानुसरणं विहाय सुखस्य कल्पनापि कर्तुं न षक्यते ।

विशयप्रवेशः (धर्मषब्दस्यार्थः स्वरूपं लक्षणाणि च) -

‘धर्मः’ इत्ययमीदृषो व्यापकः षब्दोऽस्ति यः समक्षमागतमेव कस्याश्चिद् जातेः समाजस्य वा इतिहासं तथा तस्य जीवनस्य भूमिकां प्रस्तोतुं समर्थो भवति। धर्मषब्दे जातिविषेशस्य सभ्यता, संस्कृतिः, आचारविचारौ, निवासादिः, रीतयः परम्पराश्च, जीवनप्रणाल्याः प्रक्रिया निदर्शनं चैते सर्वे विशयाः सन्निहिता भवन्ति । भारतीयदार्शनिकैः, चिन्तकैः, मनीशिभिश्च स्वस्वसमयस्य विचारचिन्तानानुसारं धर्मस्य परिभाषाऽपि विभिन्नाः रूपैः प्रतिपादिताः सन्ति । धारणार्थकात् ‘धृ’ धातोः निष्पन्नाऽयं धर्मषब्दः । यथोक्तममरकोशे रामाश्रमीव्याख्यायां ‘धरति लोकान् ध्रियते वा जनैरिति वा धर्मः’ अथ च धारणाद्धर्म इत्याह ः इत्यनेन कर्म एव जीवनस्य मूलाधार उक्तः, अनेनैव मानवः प्रेरणां प्रकाषं चोपलभते। धर्म एव जीवनस्य गतौ, विधौ, प्रगतौ च सहायको भवति । ननु कोऽयं धर्म इति जिज्ञासायामुच्यते अर्थसंग्रहे-चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः। यागादिरेव धर्मः । तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति । यागादिः यागहोमदानादिः । एवकारेण चैत्यवन्दनादेर्वैषेशिक-सम्मतस्यादृष्टमात्रस्य च व्यवच्छेदः । प्रयोजनवदिति - प्रयोजनवांष्चासावर्थश्चेति विग्रहः।

ॐ

ISSN :- 0976-4321

वास्तुशास्त्र अध्ययन माला - द्वादश पुष्प

वास्तुशास्त्रविमर्श

सन्दर्भित एव मूल्याङ्कित शोधपत्रिका

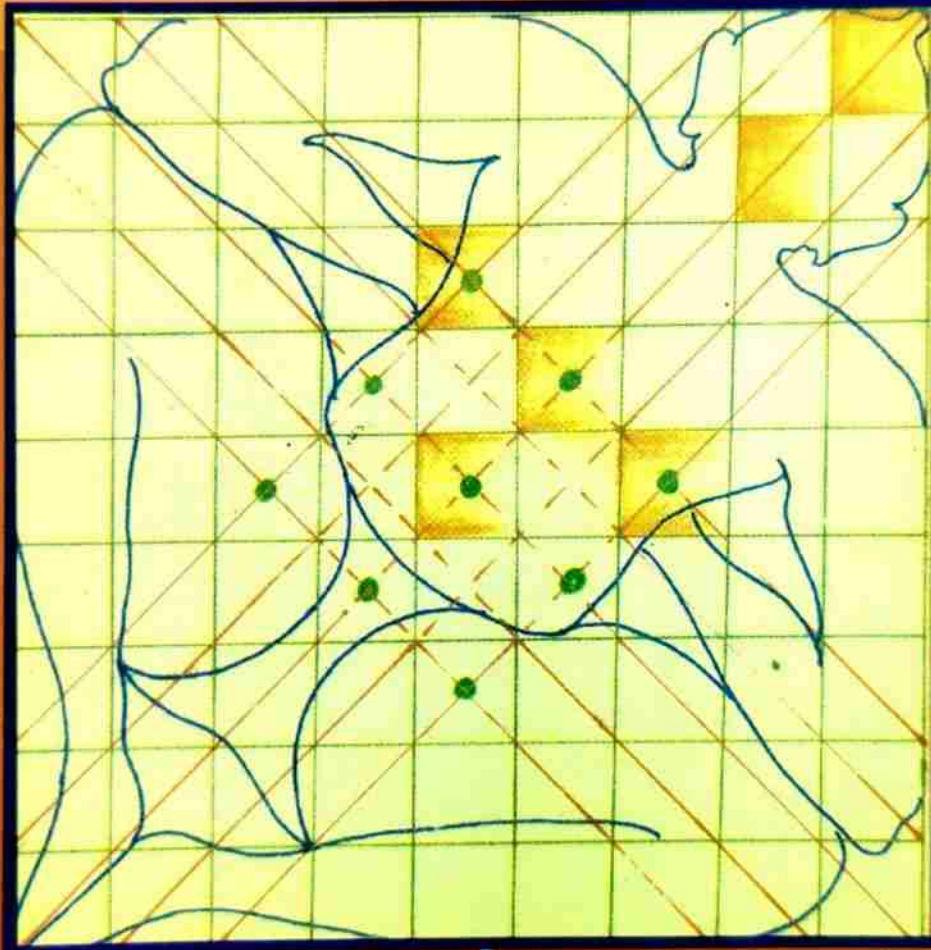
वायव्य

उत्तर

ईशान

पश्चिम

पूर्व

नैऋत्य

दक्षिण

आग्नेय

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

(केन्द्रीयविश्वविद्यालयः)

नवदेहली-110016

प्रकाशक -
वास्तुशास्त्र विभाग
श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय
(केन्द्रीय विश्वविद्यालय)
कुतुब सांस्थानिक क्षेत्र, नव देहली-110016
ISSN :- 0976-4321

© प्रकाशक

संस्करण - 2019
मुद्रण वर्ष - 2021

मूल्य 200/-

प्रकाशक की लिखित पूर्वानुमति के बिना इस ग्रन्थ के किसी भी अंश का
अनुवाद या किसी भी रूप में उपयोग करना सर्वथा वर्जित है।

मुद्रक:
गणेश प्रिंटिंग प्रेस
दिल्ली-110016
फोन : 9811663391/93

विषयानुक्रमणिका

1. वृक्षायुर्वेदे वराहमिहिरस्यावदानम् डॉ. सुशीलकुमारः, 1-7
सहाचार्यः ज्योतिषविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
नवदेहली-१६
श्रीखेमराजरेग्मी
शोधच्छात्रः ज्योतिषविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
नवदेहली-१६
2. वैदिकवाङ्मये वास्तुनिर्दर्शनम् डॉ. हनुमानमिश्रः 8-12
सहाचार्यः, वेदविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
नवदेहली-१६
3. वास्तुशास्त्रदृशा जम्बूद्वीपविमर्शः डॉ. अशोकथपलियालः 13-21
सहाचार्यः, वास्तुशास्त्रविभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
नवदेहली-१६
गोविन्दवल्लभः
शोधच्छात्रः, वास्तुशास्त्रविभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
नवदेहली-१६
4. जयसिंहनिर्मापितस्य जयपुरनगरस्य डॉ. प्रवेशव्यासः 22-28
वास्तुशास्त्रीयाध्ययनम्
सहायकाचार्यः, वास्तुशास्त्रविभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
नवदेहली-१६
श्रीकृष्णचन्द्रशर्मा
शोधच्छात्रः, वास्तुशास्त्रविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
नवदेहली-१६

वैदिकवाङ्मये वास्तुनिदर्शनम्

डॉ. हनुमान मिश्र

भारतीय संस्कृतिः सम्पूर्णस्यास्य विश्वस्य सर्वोत्तमा संस्कृतिः । तत्र वेदानां स्थानमतिमहत्त्वपूर्णं वर्तते । यतो ह्येषा भारतीय संस्कृतिः वैदिकचिन्तनधाराधारभूता । वेदादेव सांस्कृतिकज्ञानधारा निःसरति । वेद एव ज्ञानराशे उद्गम-स्थानमित्यत्र नास्ति सन्देहस्यावकाशः । यथोक्तं मनुस्मृतौ-

चातुर्वर्णं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिद्ध्यति ॥¹

विविधविद्यानां ज्ञानं वैदिकग्रन्थानामध्ययनेन सुतरामेव भवति । ऋग्यजुसामाथर्ववेदेषु, शिक्षादिषड्वेदाङ्गेषु, न्यायवैशेषिकाद्युपाङ्गप्रभृतिशास्त्रेषु च कृषिविज्ञान-वनस्पतिविज्ञान-प्राणिविज्ञान-चिकित्साशास्त्र-स्थापत्यकला (वास्तु) - गणित-ज्योतिःशास्त्र-पर्यावरणविज्ञान-पशुचिकित्सा-राजनीति-अर्थशास्त्रप्रभृतिविषयाः सम्यक् प्रतिपादिताः सन्ति । अत एव महर्षिणा मनुना पौनः पुन्येन भणितं यत् -

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥² इति ।

ज्ञानोपासनाकर्मणि काण्डत्रययुतानां वेदानां चत्वार उपवेदा अपि वर्णिताः सन्ति शास्त्रेषु, ते क्रमशः आयुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्ववेद-स्थापत्यवेदेति नाम्ना प्रसिद्धः । ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेदः, यजुर्वेदस्योपवेदः धनुर्वेदः, सामवेदस्योपवेद गान्धर्ववेदः, अथर्ववेदस्योपवेदः स्थापत्यवेदः । अथर्ववेदस्य पञ्चोपवेदाः गोपथब्राह्मणे वर्णिताः³, तेष्वन्यतमः स्थापत्यवेदः, यस्मिन् प्राचीनवैदिकवास्तुविद्यायाः ज्ञानमुपबृंहितमस्ति । यथोक्तम् -

स्थापत्यमुच्यतेऽस्माभिरिवानीं प्रक्रमागतम् ।

ज्ञातेन येन ज्ञायन्ते स्थपतीनां गुणा गुणाः ॥⁴

स्थापत्यशब्दस्य अर्थः शिल्पविद्या वास्तुविद्या च भवति । अष्टादश आचार्या अस्या विद्यायाः प्रवक्तारः आसन् ये च स्वतपोबलेन विद्यामिमामधिगतवन्तः । ते यथा-

1. मनुस्मृति 12/97

2. मनुस्मृति 2/7

3. गोपथब्राह्मण 01/10

4. समरांगसूत्रधार 8/1 (स्थपतिलक्षणम्)

UGC CARE List (Arts and Humanities) Sr. No.-326
RNI : UTTMUL00029
ISSN : 2347-9892

शोधप्रज्ञा

अर्द्धवार्षिकी मूल्याङ्किता शोधपत्रिका
Biannual Refereed Research Journal
UGC Approved

वर्षम्-अष्टमम्

अङ्कः-द्वितीयः

जूनमासः-२०२१

प्रधानसम्पादकः
प्रो० देवीप्रसादत्रिपाठी
कुलपतिः

उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयः
हरिद्वारम्, उत्तराखण्डम्

अनुक्रमणिका

क्रम सं.	विषय	नाम	पृष्ठ सं.
1.	शिक्षाशास्त्रस्य शास्त्रत्वम्	डॉ. नितिनकुमारजैनः	1
2.	वैदिकवाङ्मये धर्मस्वरूपविमर्शः	डॉ. हनुमान मिश्रः	7
3.	छान्दोग्योपनिषदि वर्णितम् धर्मस्वरूपम्	डॉ. कमला पन्तः	12
4.	शाङ्करवेदान्ते ब्रह्मजीवसम्बन्धयोर्मध्ये वादत्रयस्यावधारणा	डॉ. कपिलः गौतमः	18
5.	काव्यशास्त्रग्रन्थेषु साहित्यदर्पणः	डॉ. कृष्णकुमारकुमावतः	23
6.	अद्वैतसिद्धान्तशिरोमणिः श्रीमधुसूदनसरस्वती	डॉ. मंजुनाथ एस.जी.	35
7.	संस्कृतसाहित्ये नीतिविमर्शः	डॉ. कंचन तिवारी	39
8.	होराशास्त्रदृष्ट्या सन्तानसुखयोगानां विवेचनम्	डॉ. प्रभाकर पुरोहितः	42
9.	पाणिनीयादिग्रन्थेषु वर्णिता वर्णोच्चारणशिक्षा	डॉ. दामोदर परगाई राकेशकुमारः	59
10.	उत्तराखण्डे संस्कृतेनूदिते साहित्ये हास्यरसः	डॉ. रितेश कुमारः नवीनः	65
11.	संस्कृतसाहित्ये हिमालयस्य प्रमुखाः पर्वतश्रृंखलाः	सौरभकण्डवालः	70
12.	टीकाग्रन्थानामर्थावबोधने वैशिष्ट्यम्	डॉ. सुधाकरमिश्रः	74
13.	अर्वाचीनसंस्कृतकाव्यपरम्परा	डॉ. ब्रजेन्द्रकुमारसिंहदेवः	80
14.	उपसर्गनिपातयोः प्रयोगः, तयोः को भेदः	डॉ. राकेश कुमार सिंहः	91
15.	मनोविकारों के निवारण में प्राणायाम की उपादेयता	डॉ. सचिन कुमार डॉ. अलका देवी	94
16.	वसुगुप्त कृत शिवसूत्र में मोक्ष का निरूपण	अरविन्द कुमार भारद्वाज	100
17.	गृहप्रवेशमुहूर्त-विमर्श	डॉ. देशबन्धु	105
18.	शिक्षा में भारतीयता	डॉ. देवेश कुमार मिश्र	113
19.	श्रीमद्भगवद्गीता व कर्मयोग शिक्षा	डॉ. दिनेश कुमार	124
20.	"मंत्र साधना" का महत्व एवं मानव जीवन में इससे पढ़ने वाले प्रभाव का अध्ययन	एकता भट्ट डॉ. दीपक कुमार	129
21.	लोक एवं शास्त्रों में विवाह संस्कार के निष्पादन की प्रक्रिया का एक तुलनात्मक अध्ययन :- गढ़वाल हिमालय के सन्दर्भ में	प्रो. डी.पी.सकलानी डॉ. सम्पति नेगी	134
22.	ध्वनि से अन्य काव्यतत्त्वों का तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. मनोज किशोर पन्त डॉ. अनुरिषा	140

वैदिकवाङ्मये धर्मस्वरूपविमर्शः

डॉ० हनुमानमिश्रः

सहाचार्यः

श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृत-केन्द्रीय-
विश्वविद्यालयः, नवदेहली

विदन्त्येव सर्वे विद्वांसो यद् वेदा एव भारतवर्षस्य भारतीयसंस्कृतेश्च मुख्यमवलम्बनमिति। ते च भगवता कृष्णद्वैपायनेन शिष्याणां ग्रहणसौकर्याय ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन चतुर्धा विभज्य यथाक्रमं पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः प्रदत्ताः। कालक्रमेण शिष्योपशिष्यैर्गृहीतास्ते बहुशाखात्वमापन्नाः। तदुक्तं व्याकरणमहाभाष्ये पतंजलिना-

एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्त्रवर्त्मा सामवेदः।

एकविंशतिधाबह्वृचं नवधा आथर्वणो वेदः॥

तत्रायं वेदः अस्माकं संस्कृत्या मूलस्रोतमस्ति। विश्वस्यागमेषु वेदाः प्राचीनतमाः, अतएव मानव प्रकृतेरध्येतृणां जगतो विभिन्नेषु धर्मेषु सश्रद्धं प्रवर्तमानानां च जनानां सानुरागविषया इमे वेदा इति सर्वेषां विदितचरम्। सृष्टौ नानाविधप्राणिनां संचालनाय प्रकृतिसिद्धनियमाः सन्ति। आह्वस्तम्बपर्यन्तं जगदिदं व्यवस्थितरूपेण कयाप्यदृष्टशक्त्या संचाल्यते। निखिलभौतिकजगद्-ग्रह-नक्षत्र-तारकादीनां नियन्त्रणार्थं या शक्तिः, सैवार्यविचारधारायां 'धर्म' शब्देनांगीकृता। स धर्म एव ईश्वरः। धर्मः स्वशक्त्या जगतः सर्जनमुपसंहरणं च करोति। उक्तं च -

धारणाद् धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयति प्रजाः।

यः स्याद् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥¹

कौटिल्येनापि 'सुखस्य मूलं धर्मः'² इत्युक्तम्। जगत उत्पत्तिस्थितिप्रलययकर्तृत्वशक्ति-विशेषो धर्म इत्येव गीतायामपि वर्णितम्। उक्तं हि-

बीज मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्³ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा⁴॥
आत्मयोनेर्धर्मस्याधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिक सृष्टिसंचालनविधायकत्वमुक्तम्। यदा धर्मव्यवस्था अव्यवस्थिता भवति, तदा तेनैव प्रकृत्यध्यक्षेण धर्मो व्यवस्थाप्यते।

यथा-

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य संभवाम्यात्ममायया॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥⁵

गीतायां कृष्णेन धर्मस्य हानिदशायां धार्मिकसेतुभूतमर्यादानां स्थापनाय, दुष्कृतां विनाशाय, धार्मिकजनानां रक्षणाय चेश्वरावतारो भवतीति प्रतिपादनम्। स्वपरभेदेन धर्मस्यापि द्विधा विभागः। एकश्च स्वधर्मः, द्वितीयो परधर्मश्चेति। गीतायाम्- 'स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' :

१ म० भा० शा० प० - १०६।१०

२ चा० नी० सू०।

३ गीता ७।१०

४ गीता ७।६

५ गीता ४।६-७-८

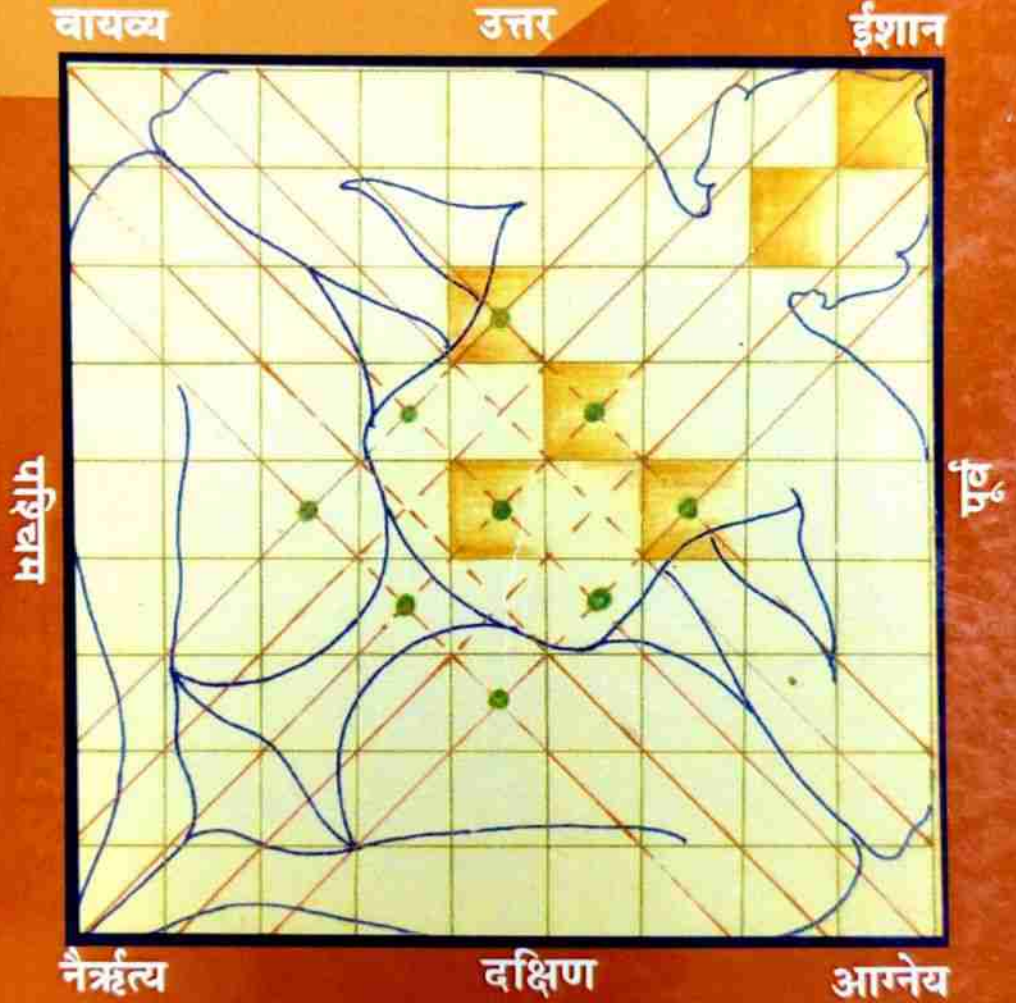
ॐ

ISSN :- 0976-4321

वास्तुशास्त्र अध्ययन माला - त्रयोदश पुष्प

वास्तुशास्त्रविमर्श

सन्दर्भित एवं मूल्याङ्कित शोधपत्रिका

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

(केन्द्रीयविश्वविद्यालयः)

नवदेहली-110016

13. मौर्यकालीन कौटिलीय अर्थशास्त्र में वर्णित पर्यावरण एवं कृषि संरक्षण तथा संवर्द्धन सम्बन्धी नीति **प्रो डी.पी. सकलानी** 92-106
आचार्य, इतिहास एवं पुरातत्व विभाग,
हे0न0ब0ग0वि0वि0 श्रीनगर गढ़वाल
उत्तराखण्ड, 246174।
- डॉ. प्रेम बहादुर**
सहायक आचार्य, इतिहास एवं
पुरातत्व विभाग, हे0न0ब0ग0वि0वि0
श्रीनगर गढ़वाल उत्तराखण्ड, 246174।
14. वैदिक वास्तुकला की अवधारणा **डॉ. हनुमानमिश्रः** 107-112
सहाचार्य, वेदविभाग
श्रीलाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत
विश्वविद्यालय, नवदेहली-१६
15. पुराणों में प्रासाद के प्रकार एवं लक्षण **डॉ. आशुतोष कुमार झा** 113-117
सहायकचार्य ज्योतिष
श्रीरामसुन्दर संस्कृत विश्वविद्या प्रतिष्ठान
आदर्श संस्कृत महाविद्यालय, रमौली,
दरभंगा, बिहार
16. भूगोल एवं पर्यावरण के आलोक में भारतीय वास्तुशास्त्र **डॉ. शुभम् शर्मा** 118-123
सहायक प्राध्यापक
ज्योतिष एवं ज्योतिर्विज्ञान विभाग
महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय,
उज्जैन, मध्यप्रदेश
17. बृहत्संहिता में वास्तुविद्या **डॉ. धनञ्जय वासुदेव द्विवेदी** 124-144
सहायक प्रोफेसर, संस्कृत विभाग
डॉ. श्यामा प्रसाद मुखर्जी विश्वविद्यालय
राँची
3. वास्तुशास्त्र अध्यापन में 'करके सीखना' विधि का प्रयोग **डॉ. ज्ञानेन्द्र कुमार** 145-151
सहायकाचार्य, शिक्षा संकाय
दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
19. दुर्ग-वास्तु निरूपण **डॉ. राजीव कुमार मिश्र** 152-158
सहायकाचार्य
मोदी विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी विश्वविद्यालय
लक्ष्मणगढ़, सीकर, राजस्थान

वैदिक वास्तुकला की अवधारणा

डॉ. हनुमान मिश्र

वैदिक वाङ्मय, पुराण, महाकाव्य, बृहत्संहिता एवं मानसार आदि विभिन्न प्राचीन ग्रन्थों में वास्तु-विद्या के अनेक आचार्यों एवं उनके सिद्धान्तों का उल्लेख मिलता है। अतः यह निर्विवाद है कि इस विद्या के मूल प्रवर्तकों का जन्म इस देश में अत्यन्त प्राचीनकाल में हुआ था। भारतीय परम्परा के अनुसार प्रत्येक विद्या का अपना अपना अलग जन्मदाता है। विभिन्न दर्शनों के संस्थापक एवं प्रवर्तकों को हम जानते हैं। विभिन्न धार्मिक, नीति-सम्बद्ध एवं आर्थिक तथा राजनैतिक परम्पराओं के प्रवर्तकों को भी हम जानते हैं। इसी क्रम में वास्तुविद्या के मूल प्रवर्तकों में हमें दो नाम विशेष रूप से मिलते हैं। वे हैं विश्वकर्मा तथा मय। विश्वकर्मा की कल्पना देवताओं के स्थपति के रूप में सनातन काल से इस देश में चली आयी है। अतः देवभूमि भारत के उत्तरापथ भूभाग पर विश्वकर्मा का अवतार हुआ— ऐसे बहुत संकेत प्राचीन ग्रन्थों में मिलते हैं। अतः इस भूभाग से सम्बन्ध रखने वाली वास्तुकला तथा उस कला के विभिन्न ग्रन्थों में विश्वकर्मा को वास्तुविद्या का प्रथम प्रवर्तक एवं आचार्य माना गया है।

दैवी संस्कृति के साथ - साथ सनातन से इस देश में आसुरी संस्कृति का समानान्तर रूप में निर्देश किया गया है। यही नहीं संस्कृति के भौतिक रूप में असुरों ने देवों की अपेक्षा विशेष उन्नति की थी—यह हमारे पुरातन ग्रन्थों से स्पष्ट है। ये असुर कौन थे ? विद्वानों ने एतद्देशीय अनार्य जाति के प्रति ब्राह्मण आदि ग्रन्थों में जो असुर आदि शब्दों का प्रयोग पाया है उनसे इस देश के आर्येतर निवासियों का बोध माना है। वास्तव में जिसको हम आसुरी सभ्यता कहते हैं वह भी इसी देश के मूल निवासियों की सभ्यता है। इस सभ्यता की वास्तु कला में अत्यन्त प्राचीन नाम जो आर्ष ग्रन्थों में मिलता है वह है मय। मय असुर था। अतः आसुरी वास्तु - विद्या के मूल प्रवर्तक के रूप में इसे माना गया है और इस प्रकार भारतीय वास्तु-विद्या की यह दूसरी परम्परा मयमतम् के नाम से प्रसिद्ध है।

यहाँ पर यह संकेत करना आवश्यक है कि जिस प्रकार भारतीय आर्य सभ्यता में आर्येतर एतद्देशीय तथा विदेशीय बहुसंख्यक घटक पद-पद पर प्राप्त होते हैं उसी प्रकार वास्तुविद्या के सिद्धान्तों में भी कालान्तर पाकर पारस्परिक सम्मिश्रण हुआ। एक परम्परा की विद्या में दूसरी परम्परा के आचार्यों के मतों का सम्मानपूर्वक उल्लेख हुआ और पुनः इस महादेश के एक कोने से दूसरे कोने तक स्थापत्य कौशल का जो प्राञ्जल रूप देखने

UGC CARE LISTED

ISSN 2278-0416

हरिप्रभा

अन्ताराष्ट्रिया मूल्याङ्किता त्रैमासिकी शोधपत्रिका

PEER REVIEWED, REFEREED, OPEN ACCESS, INDEXED
INTERNATIONAL QUARTERLY RESEARCH JOURNAL (UGC CARE LISTED)

वर्षम् : १६, अङ्क : ०४-०६, अप्रैल - जून, २०२२

देशोऽस्ति हरियाणाख्यः
पृथिव्यां स्वर्गसन्निभः

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपैस्तन्वं स्पर्शयस्व।
अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्हुवानः सधीचीनो मादयस्वा निषद्य॥

(ऋक् १०/११२/३)

हरियाणा - संस्कृत - अकादमी, पंचकूला

अनुक्रमणिका

	पृष्ठसंख्या
सम्पादकीयम्	१
संकेतभाषायाः परियोजनासमीक्षणम् -डॉ. अलका राव	३
१. वेदेषु निरूपितजलभेदानां वैज्ञानिकं स्वरूपम्	६
-प्रो. कमला भारद्वाजः	
२. वेदेषु चिकित्साविज्ञानम्	१४
-डॉ. हनुमान मिश्रः	
३. संस्कृतवाङ्मये शैक्षिकचिन्तनम्	२१
-डॉ. बृहस्पति मिश्रः	
४. संस्कृतसाहित्यम् एवं सामाजिकदर्शनम्	३३
-ममि महान्त	
५. भारतीयज्योतिषशास्त्रे (प्रथमो भागः)	४५
-दिनेश मोहन जोशी	
६. रामायणे श्रेष्ठजीवनमूल्यानि विचाराश्च	५४
-रमनदीप	
७. श्रीमद्भगवद्गीतायां जीवनोपयोगिसूत्राणि	६०
-डॉ. विशम्बरदासः	
८. दार्शनिकतत्त्वसंस्थापने स्तोत्रसाहित्यानामवदानम्	६५
-मोनू देवी	
९. षड्दर्शनेषु सांख्यदर्शनस्य उपादेयता	७०
-डॉ. नवीन कुमारी	
१०. अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिकायां प्रवृत्तानां संज्ञानां विशिष्टोदाहरणानि	७६
-जयश्री ठक्करः	
११. व्याकरणाध्ययनस्योपादेयता	८८
-ज्ञानप्रकाशमिश्रः	

वेदेषु चिकित्साविज्ञानम्

डॉ. हनुमान मिश्रः

ज्ञानार्थकाद् विद् धातोः घञ् प्रत्यये कृते सति वेदशब्दस्य निष्पत्तिः भवति मेदिन्यां वेदशब्दार्थः वृत्तं क्वचित्। पुस्तके वित्तमित्यपि पाठः अस्ति। नानार्थरत्नमालायां वेदार्थः यज्ञाङ्गम्। ऋग्वेदभाष्यभूमिकायान्तु विदन्ति, जानन्ति, विद्यन्ते, भवन्ति, विनते, विचारयति, विदन्ते लभन्ते मनुष्याः सत्त्वविद्यां यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः। आपस्तम्बानुसारेण मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्। वेदो विदविदव्यङ्गो वेदवित् कविः मीनशरीरावच्छेदेन भगद्वावयम् इति न्यायशास्त्रम्। धर्मप्रतिपादक-मपौरिषेयवाक्यम् इति मीमांसाशास्त्रम् ब्रह्म प्रतिपादकमपौरुषेयवाक्यम् इति वेदान्तशास्त्रम्। ब्रह्ममुखनिर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रम् इति पुराणम्। स वेदः स्वरूपभेदात् त्रिविधः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदश्चेति। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थाऽस्ति तेषां छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम ऋक् इति वेद्यम्। ऋचां समूह एव ऋग्वेदः इति पदेन व्यवहियते। यजुः इत्येतत्पदं यज् धातोः उसि प्रत्ययकृते निष्पद्यते। यस्मिन् वेदे यज्ञयागादिक्रियाकलानुरोधेन मन्त्राणां सन्निवेशोऽस्ति स यजुः वेद इति निगद्यते। यत्र गीतिरूपा मन्त्राः विद्यन्ते स उपासनाखण्डपरो वेदः सामवेदः इति गीयते। मन्त्राणां त्रिविधत्वात्। वेदः त्रयी इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति।

वेदस्य पर्यायस्तु श्रुतिः आम्नायः इति अमरसिंहो वदति। छन्दः ब्रह्म निगमः इति शब्दरत्नावल्यां निरूपितं वर्तते। वेदः चतुर्विधः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः अथर्ववेदश्च। एकविंशतिशाखात्मकः ऋग्वेदः शतशाखात्मको यजुर्वेदः सहस्रशाखात्मकः सामवेदः नवशाखात्मकः अथर्ववेद इति पुराणे विद्यते। वेदं जानाति इति वैदिकः इति व्युत्पत्त्या वैदिकशब्दार्थः वेदज्ञो ब्राह्मः वेदात् जातः इति वैदिकः इति व्युत्पत्त्या वेदात् उत्पन्नं संहितां वैदिकसाहित्यमिति। वैदिकसाहित्येषु प्राकृतिचिकित्सायाः स्वरूपं अनेकेषु स्थलेषु उपलभ्यते।

मनुष्यानुकूला प्रकृतिः विद्यते प्रकृतेः सर्वाणि तत्त्वानि पृथिवीजलाग्निवायु

शोधप्रज्ञा

Śodha-prajñā

अर्द्धवार्षिकी, अन्ताराष्ट्रिया, मूल्याङ्किता, समीक्षिता च शोधपत्रिका

Biannual, International, Refereed / Peer Reviewed and
UGC CARE Listed (Arts & Humanities) Research Journal

वर्षम् - दशमम्

अङ्कः - विंशतिः

जूनमासः - 2023

प्रधानसम्पादकः

प्रो० दिनेशचन्द्रशास्त्री

कुलपतिः

सम्पादकः

डॉ. अरुणकुमारमिश्रः

सहसम्पादकः

श्रीमतिमीनाक्षीसिंहरावतः

प्रकाशकः

उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयः

हरिद्वारम्, उत्तराखण्डम्

अनुक्रमणिका

क्रम सं.	विषय	नाम	पृष्ठ सं.
1.	डॉ. निरञ्जनमिश्रस्य गंगापुत्रावदाने प्रकृतिचित्रणम्	डॉ. प्रकाशचन्द्रपन्तः	1
2.	रीतिसम्प्रदायस्य श्रीमद्भगवद्गीतायाश्चालोके काव्यात्मबोधविचारः	डॉ. कंचन तिवारी	8
3.	नाट्यमण्डपनिर्माणे वास्तुविमर्शः	डॉ. नीरजतिवारी	12
4.	पर्यावरणसंरक्षणे यज्ञाः	प्रो. हनुमानमिश्रः	19
5.	शाब्दिकनये समासशक्तिविमर्शः	आशुतोषकाला	23
6.	शास्त्रीयदृष्ट्या देवतानामनुशीलनम्	अरुण ममगाँई	29
7.	श्रीभार्गवराघवीयमहाकाव्यधिया वत्सलरसविवेचनम्	अभिषेक परगाँई	34
8.	श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थवेणुभ्रमरगीतयोः समासक्लिष्टम्	डॉ. कंचन तिवारी शान्तिप्रसादमैठाणी	40
9.	अनूदितसंकृतसाहित्ये स्वामिविवेकानन्दस्य अवदानम्	डॉ. राकेशकुमारसिंहः	44
10.	संस्काराणां वैशिष्ट्यम्	डॉ. सुनीतावर्मन	44
11.	वैदिकसाहित्ये प्रणवस्वरूपम्	डॉ. चन्दनकुमारमिश्रः	50
12.	वैयाकरणाभिमतोपपदफञ्चमीविभक्तयर्थविचारः	डॉ. अमन्दमिश्रः	54
13.	शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वम्	डॉ. मनीषशर्मा	58
14.	वैदिकसाहित्ये प्रबन्धनस्य मूलम्	हर्षितमिश्रः	61
15.	वेदाङ्गेषु गृहसज्जायाः प्रसङ्गाः	डॉ. नरेन्द्रकुमारपाण्डेयः	70
16.	अलङ्कारशास्त्रदिशा अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रस्य सूत्रवृत्त्युदाहराणानाम् अध्ययनम्	डॉ. अशोकथपलियालः पंकजसेमल्टी	73
17.	रुद्रसंहितान्तर्गतसृष्टिखण्डेषु कृत्यप्रत्यानां विमर्शः	डॉ. सुशीलकुमारनौटियालः	83
18.	शिक्षायां निर्मितवादोऽधिगमश्च	डॉ. राकेशकुमारसिंहः	86
19.	संस्कृत साहित्य में भक्ति का महत्व	डॉ. अरुणकुमारमिश्रः	92
20.	मनुस्मृति एवं कौटिल्यीय अर्थशास्त्र में शिक्षा का स्वरूप	डॉ. सुमनप्रसादभट्टः	95
21.	काव्यशास्त्रीय परम्परा एक अवलोकन	डॉ. अमित भार्गव	102
22.	वैदिक चिन्तन एवं वैश्विक कल्याण भावना	प्रो. रंजन कुमार त्रिपाठी	108
23.	प्राचीन भारत में वर्ण-कर्मानुसार आवास योजना की संकल्पना का समीक्षात्मक अध्ययन	डॉ. बसुन्धरा उपाध्याय डॉ. अरुण कुमार मिश्र डॉ. मौहर सिंह मीना	111
		अनुराधा	

पर्यावरणसंरक्षणे यज्ञः

प्रो.हनुमानमिश्रः, आचार्यः

वेद विभागः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

नवदेहली-110016

तत्र तावाद् जानन्त्येव भवन्तो यदस्मान् परितो यदावरणं तदेव पर्यावरणशब्देन व्यवहियते। एतानि तत्त्वानि सन्ति वायुजलपृथिवीतेजोगगनाख्यानि पंचमहाभूतानि वनस्पतय ओषधयो जलचरखेचरसरीसृपकीटादयः जन्तवः पालितपशवः आरण्यकाः पशवोऽन्यानि च निसर्गजातानि वस्तूनि। समेषामेतेषां समष्टिः पर्यारणं कथ्यते। तत्र संस्कृतसाहित्ये वैदिककालादेव पर्यावरणं प्रति काचिदसामान्या चेतना दरीदृश्यते। अस्मादेव हेतोः पर्यावरणोपादानीभूतवनस्पत्योषध्यादिषु वा नदीपर्वतादिषु वा जलवायुप्रभृतिषु वा तत्तदभिमानि देवानां सद्भावोऽभ्युपगतः। तथा चोक्तम्-

‘ओषध्यादिमन्त्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानि देवतास्तेन तेन नाम्ना सम्बोध्यन्ते’।

पर्यावरणं चेतनाचित्रणस्य परम्परा ऋग्वेदादारभ्याधुनिककालविरचितसाहित्यं यावत् प्रसरति।

अद्यत्वे पर्यावरणसंरक्षणविषयिका या चेतना महतायासेन सर्वकारेण सम्प्रसार्यते तस्याः पूर्णपरिपाकोऽस्माकं यज्ञेषु दृश्यते। अतः यज्ञेन परिवेशशुद्धिः वेदानां अपूर्वा सिद्धिः। गृहस्य अन्तः क्षेत्रेषु क्रियमाणाः देवतायाजाः गृहे परितः च वायुं शुद्ध्यन्ति, सार्वजनिकस्थानेषु आश्रमेषु वा क्रियमाणाः बृहत्तराः यज्ञाः विस्तृतेषु क्षेत्रेषु वायुं शुद्ध्यन्ति, वायुं सद्गुणं रोगरहितं च कुर्वन्ति वर्षाप्रक्रियायां यज्ञस्य अपि महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति। यज्ञस्य पुण्यधूमः अभारः सन् अन्तरिक्षं गगनं च गत्वा वर्षणं करोति। यथोक्तम् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपसर्पति। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥ “ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः। यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥

वैदिकात् कालखण्डे याज्ञेन पर्यावरणसन्तुलनं निर्वाहितम् अस्ति तथा च अद्यत्वे अपि यदि यज्ञस्य महत्त्वं अवगत्य वैदिकसंस्कृत्यानुसारं कार्यं क्रियते तर्हि पारिस्थितिकीसन्तुलनं निवारयितुं शक्यते।

प्रदूषणं दूरयति केचन वायुः मजिलसमादं विपाकमये त्वचलसमादं बालाजालसमादम् इत्यादयः। अमेरिकादेशे न्यूजर्सी-राज्ये श्अग्निहोत्रश् इति संस्था अस्ति या अमेरिकादेशे प्रदूषणं निवारयितुं अग्निहोत्रस्य बृहत्प्रमाणेन उपयोगं करोति, प्रचारं च करोति। प्रकृतौ बहवः दूषकाः सृज्यन्ते, उत्पाद्यन्ते च। एतेषां कारणानां कारणात् पर्यावरणं प्रदूषितं भवति, अनेके रोगाः च उत्पद्यन्ते। चित्तियागे उखसम्भरणं संदर्भे पर्यावरणस्य महिमा भवति। यथा ओषधीनां वर्णनमस्ति। अलोकात् भूमौ या ओषधयः अवतरिताः भवन्ति। यासामोषधीनां सोमो राजा वर्तते। ताः सर्वाः ओषधयः परस्परं वार्तां कृतवत्यः। यत् यस्य जीवस्य शरीरं वयं व्यक्नुमः। तदा सो जीवपुरुषः न विनश्यति। मृत्युं न प्राप्नोति। तद्यथा-

अवपतन्तीरदन्दिव ओषधयस्यपरि।

यं जीवमश्चवामहै न स ऋख्याति पुरुषः॥

उपर्युक्त माध्यमेन पर्यावरणस्य रक्षा भवन्ति तथा च प्रवर्ग्यं प्रकरणे। भिन्नावरुणादयोः देवताः अस्माकं कृते सुखरूपो भवतु। अर्यमा अस्माकं सुखकारको भवतु, इन्द्रो देवशः अस्माकं सुखरूपो भवतु, वेदानां पति पालकः, बृहस्पतिरपि सुखरूपो भवतु। उर्ध्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु। तद्यथा-

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्च्यमा।

शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः शन्नो विष्णु रुरुक्रमः॥

यज्ञद्वारेण वैदिककालादेव पर्यावरणसन्तुलनं निर्मायते तथा अद्यापि यदि यज्ञस्य महत्त्वं विज्ञाय याज्ञिकवैदिकसंस्कृतिमनुसृत्य कार्यं सम्पाद्यते तर्हि पारिस्थितिकीयासन्तुलनं निवारयितुं शक्यते। भैषज्ययज्ञैस्तु अनेकानेकरोगाणां चिकित्सापि विधातुं शक्यते। यज्ञस्य माहात्म्यं प्रतिपादयन् आचार्यकपिलदेवद्विवेदिना कथ्यते- “विविधैः वैज्ञानिकानुसन्धानैः इति सिद्धं यत्